

SPOR O POJETÍ SVĚTA V SOVĚTSKÉ VĚDĚ DVACÁTÝCH LET

Vladimír Svatoň

Dvacátá léta dosud přitahují pozornost a inspirují k další práci především pro svůj radikalismus, pro schopnost teoretického myšlení jít do důsledků, nebát se frapantních a šokujících závěrů. Cena teorie není ve všestrannosti, v pospojování nejrozličnějších aspektů předmětu, nýbrž v důsledném pohledu na předmět bádání pouze z určitého stanoviska, v rozčlenění předmětu z jediného zorného úhlu, v ražbě odpovídajících pojmů, které platí jen v rámci této globální struktury, a v nebojácné eliminaci pojmů ostatních. Není pochyby, že myšlenkový radikalismus dvacátých let koresponduje s radikalismem společenských projektů i akcí, s úsilím o nové společenské zřízení v nejširším slova smyslu, tj. o nový životní sloh, nové lidské vztahy počínaje těmi nejintimnějšími a konče praktikami veřejného působení. Nejzřetelnějším výrazem této snahy byla nová architektura s její touhou neskryvat, nezastírat funkce prostorů, které tvaruje, ale obnažit je a tím i zharmonizovat.

Bylo by však chybné předpokládat, že toto hledání směřovalo k jedinému cíli. Spíše se zdá, že bylo rozděleno nejméně do dvou aktuálních a stále oživovaných proudů. Zřejmě tvářnost kterékoliv epochy není určována jediným převládajícím rysem, nýbrž ústředním problémem, předmětem sporu, vnitřním rozštěpením. Na příkladu několika sporů ve vědeckém životě utvářejícího se a dosud též nehotového Sovětského svazu dvacátých let chceme naznačit, že jejich jádrem nebylo

pouze řešení speciálních otázek /i když i zde nastal rychlý pohyb/, ale nastolení odlišného pojetí světa a odlišného chápání člověka.¹

Spory měly tu dílčí, tu zásadnější charakter. Jedna z diskusí se kupř. týkala problému, zda existoval či neexistoval tzv. asijský způsob výroby, o němž se na několika místech zmiňoval K. Marx. Debata proběhla zejména mezi leningradskými orientalisty v únoru 1931 a přiklonila se k závěru, že asijský způsob výroby za zvláštní ekonomickou formaci pokládat nelze.

V teorii společnosti a jejích historických procesů však vypukly koncem dvacátých let mnohem vážnější diskuse o principech rozsáhlého spisu A. A. Bogdanova Tektologie /1. vyd. 1913-1917, souborné vyd. ve třech svazcích 1925-1929/ a o Teorii historického materialismu N. I. Bucharina /1. vyd. 1921, 9. vyd. 1929/. Obě díla spojují určité vedoucí myšlenky. Bogdanov chápal svou "tektologii" jako všeobecnou organizační vědu: celý vesmír je souborem nejrozličnějších forem organizovaných vztahů, lidská praxe jenom napodobuje přírodu, protože i v ní člověk organizuje, ať už materiální předměty, procesy či aktivity, ať zkušenosti nebo myšlenky. Smyslem organizující činnosti je nastolit "rovnováhu" mezi rozmanitými elementy a jejich komplexy. - "Teorie rovnováhy" se objevila i v Bucharinově myšlení jako jeho vedoucí princip. Jeho kniha počíná odmítnutím teleologie a proklamací příčinnosti jakožto univerzálního vysvětlení jevů přírodních i společenských. Pokud jde o pojetí lidské aktivity, znamenala takováto koncepce pochopitelně výlučný determinismus. Procesy

deterministického působení popisovala pak teorie rovnováhy, již Bucharin charakterizoval jako obdobu nebo rozvinutí biologického principu přizpůsobení: jedinec /jejž Bucharin nazývá "systémem"/ má sklon ke stabilnímu uspořádání svých složek. Pohyb, změna je do něho vnášena zevně, z "prostředí", což je další základní termín Bucharinovy teorie. Vnitřní rozpory systému jsou pouze důsledkem rozporů mezi systémem a prostředím. Veškerá dynamika je vlastně zcela negativní, neboť jejím posláním je zrušit nežádoucí asymetrii, vychýlení systému: výchozím i konečným stavem je klid. Z této představy pak vyplývá zcela vnější klasifikace procesů mezi systémem a jeho prostředím: může to být 1/ stabilní rovnováha, 2/ dynamická rovnováha s kladným znaménkem, tj. proces, ve kterém se systému zdaří efektivnější uspořádání jeho složek, 3/ konečně dynamická rovnováha se znaménkem záporným, jež vede ke zrušení systému.

Proti takovému pojetí historického materialismu vystupoval A. M. Děborin a jeho stoupenci, zvláště ve sborníku Teorie rovnováhy a materialistická dialektika /1930/. Jejich námitky se týkaly především nedostatečné konkrétnosti teorie rovnováhy, jejího abstraktního sociologizování: Bucharin po-
minul kupř. výklad sociálně ekonomických formací, a tak přehlédl skutečnost, že v každé epoše existují specifické společenské procesy či zákony.¹ Nejpodstatnější výtkou však bylo, že dialektika má v tomto pojetí pouze vnější a statický ráz: její podstatou naopak má být schopnost postihnout vnitřní rozpornost každého jevu, "rozdvojení jednoho a poznání jeho protikladných částí", jak žádal Lenin.²

Obdobně v psychologii existovaly rozpory mezi fyziologickou školou /G. A. Vasiljev, V. M. Bechtěrev, I. P. Pavlov/ a rodící se koncepcí L. S. Vygotského. Fyziologická psychologie zkoumala všechn duchovní život jako soubor reakcí na vnější podráždění organismu, pročež se pro ni v Rusku také vžil název reflexologie.³ Ve studii Kolektivní reflexologie pokusil se Bechtěrev vyložit i sociální život na základě fyziologicky podmíněných mechanismů v lidském chování. Vygotskij proti tomu zdůrazňoval, že mezi tzv. nižšími a vyššími psychickými funkcemi není povlovný přechod, nýbrž zásadní rozdíl: "Nové struktury, které klademe proti nižším neboli primitivním, se liší především tím, že bezprostřední splynulost stimulů a reakcí v jednom komplexu je v tomto případě narušena... Mezi stimul, na nějž je zaměřeno chování, a reakcí člověka se vkládá nový, střední člen a celá operace získává charakter zprostředkovaného aktu... Ve vyšší struktuře je funkčně určujícím celkem neboli ohniskem celého procesu znak a způsob jeho užití."⁴ Veškeré zaměření fyziologické psychologie "činí ji slepou k faktu, že během vývoje lidského života vznikají a stále mohou vznikat zcela nové úkony a vlastnosti... Její zaměření ji činí slepou ke skutečnosti, že během životního vývoje se mohou vynořovat zásadně nové a hlubší stupně bytí i hodnoty, na jejichž základě se opět mohou rozvíjet nové oblasti objektů a hodnot pro spontánně se vyvíjející život; že jedině v souladu s vývojem života počínají tyto nové oblasti bytí a hodnot projevovat a realizovat veškerou plnost určujících je vlastností".⁵

Vědomý život není tedy pro Vygotského pouze výsledkem kauzálního působení, tlaku prostředí na organismus. Klade si proto otázku, jak změny ve vyšších psychických funkcích probíhají, nedochází-li přitom k fyziologickým změnám nervové soustavy a mozku, co v tomto psychickém vývoji organický vývoj nervové soustavy nahrazuje.⁶ Vygotskij odpovídá, že subjektem složitějších procesů mezi přírodou a člověkem není lidský jedinec, nýbrž kolektivita, společnost. Společnost vytváří své prostředky působení na přírodu, které nejsou již jenom prodloužením lidské ruky /výroba/, ale stejně tak vytváří soustavy poznatků, vznikajících kolektivně a postupně /vědy/, i soustavy znaků, jimiž se lidské vztahy koordinují /především řeč/. Tyto nástroje, poznatky a znaky jsou odděleny od jedincova těla, a proto člověk už nezaujímá vůči přírodě vztah přímý, ale zprostředkovaný. Zprostředkovány jsou i úkony jeho vyšších psychických funkcí. Rozvoj psychiky není tudíž podmínován fyziologickými změnami, ale změnami kolektivních prostředků, zejména slov a pojmů: člověk nevnímá kupříkladu cosi pravouhlého, bílého, pokrytého čarami, ale vidí list papíru. Vědomí tak lomí bezprostřední smyslové kvality skutečnosti přes obecně lidskou zkušenost, zpracovanou v jazyce. Proto Vygotskij nazýval souhrnně svůj názor kulturněhistorickou teorií psychiky.

Z letmého nástinu Vygotského teorie vyplývá, že jejím smyslem bylo vytvořit nový model člověka, který by nebyl jenom pasívním produktem prostředí a jeho vlivů, tedy vědecký program, překonávající deterministický naturalismus v psychologii 19. století. V souladu s tím je i Vygotského názor

na povahu umění.⁷ Odmítá představu, že umělecké dílo má infikovat svého vnímatele city, a dokazuje, že společenská role umění by byla velmi nicotná, kdyby mělo jenom "přenášet" city jednoho člověka /umělce/ na ostatní: hranice jedinečného vědomí by tak nebylo možno překročit, individuum by bylo porobeno a manipulováno jiným individuem, bylo by zakleto v jeho obzoru. Veškerý účinek uměleckých výtvorů by byl jenom kvantitativní - v multiplikaci individuálních postojů: nelišily by se tím od prostého výkřiku nebo řečnického projevu. Za podstatu pokládá nikoliv "ovlivnění", ale katarzi, očištění. Umělecké dílo vyvolává u vnímatele vzájemně protikladné linie citů, přivádí je ke konfliktu, čímž je ruší. V důsledku toho se také účinek uměleckého díla neprojevuje bezprostředně, okamžitou aktivitou: zážitek námětu se jakoby anuluje, ale ve skutečnosti působí hlouběji a trvaleji. Člověk je potenciálně, hypoteticky osvobozen od vnějších tlaků prostředí, otevírá se v něm možnost pro tvůrčí řešení problémů, pro překonání daného stavu věcí - pro revoluční aktivitu, pokud jí rozumíme změnu, jež nebyla předvídána danou rutinou, ale vyplynula z jiných principů, než jaké implicitně ovládaly praxi dosavadní.

Literární věda byla rovněž rozdělena v zásadních metodologických otázkách, a to především na větev "sociologickou" a "formalistickou". Rozpor mezi nimi si však nelze představovat tak, jako by se sociologové zabývali společenskými souvislostmi literatury, kdežto formalisté se věnovali problémům uměleckého ztvárnění: oba směry měly svou představu o sociální úloze umění i své pojetí výstavby literárního díla.⁸

Sociologové předpokládali, že literaturu integruje do společenských souvislostí především fakt, že její obrazy /tj. postavy; srov. u V. F. Pereverzeva a G. N. Pospelova/ nebo styl /u V. M. Fričeho/ jsou bezvýhradně podmíněny elementární sociální zkušeností a sebeuvědoměním spisovatele.

Třídní postavení a zájmy autora jsou v díle zašifrovány podobným způsobem, jako jsou u Freuda zašifrovány v různých projevech psychického života /např. ve snech/ elementární /zejména sexuální/ zážitky z dětství. Účastník bojů proti této sociologii G. Lukács napsal ex post ve třicátých letech na její adresu: "Člověk a třída tam tvoří mechanickou jednotu. Třídní bytí člověka je tam téměř biologickou, v každém případě osudovou nutností, 'osudem'. Spisovatelé a teoretikové vtiskují lidem třídní znamení tak, jako za starých časů kati rozžhaveným železem vypalovali zločincům znamení před jejich vstupem na galeje." ⁹ Příznačné je, že teoreticky nejdůslednější sociolog Pereverzev popíral, že by umělecký výtvar mohl mít ideu /a tudíž ani tato kategorie v jeho analýze uměleckého díla neexistovala/: "dílo je mu prostě otiskem autorova třídního zájmu, věcí mezi věcmi, prostým "indexem" podle Peircovy terminologie, a proto v něm není možno hledat globální vztah k realitě. "Z marxistického hlediska," napsal Pereverzev, "není určujícím momentem myšlení, nýbrž bytí. V základu uměleckého díla neleží idea, ale bytí, a proto ani literárněvědný výzkum nemá odhalovat ideu, nýbrž bytí, ležící v základech poetického výtvaru." ¹⁰

Formalisté si otázky sociálních souvislostí literatury nekladli tak soustavně, avšak na okraji svých témat naznačili přece několik řešení, např. u Viktora Šklovského, že

"každá nová literární škola je revolucí, něčím podobným objevení nové třídy".¹¹ Postupně ovšem dospěli k představě, že literatura se podílí na konstituování komunikativních situací a komunikativních principů své doby. Jurij Tyňanov kupříkladu soudil, že žánr klasicistní ódy se v Rusku utvářel v atmosféře dvorských slavností, což podmínilo jeho určující rysy.¹² totéž měl na mysli M. M. Bachtin, když hovořil o tzv. řečových žánrech: "Každá epocha a každá sociální skupina mají svůj repertoár řečových forem životní a ideologické komunikace. Každé skupině stejnorodých forem, tj. každému životnímu řečovému žánru odpovídá určitá skupina témat. Mezi formou komunikace /např. bezprostředního technicky pracovního sdělení/, formou promluvy /stručné praktické repliky/ a jeho tématem existuje nerozborná organická jednota. Proto klasifikace rozmanitých forem promluvy musí vycházet z klasifikace forem řečové komunikace. A tyto formy cele závisí na výrobních vztazích a sociálně politickém zřízení." Běžné promluvy pak z "ze všech stran obtékají všechny formy a druhy ustálené ideologické tvorby", jsou jejich východiskem.¹³ Umění je druhem komunikace, a proto jeho žánry završují tendence běžných projevů: M. M. Bachtin chápe kupř. román jako výraz "mnohohlasé", zkušenostně i hodnotově nestejnorodé komunikace helénistického i novověkého města. - Podobně nadhodil B. M. Eichenbaum ve studiích o tzv. "literárním bytu" otázku po vztahu mezi soustavou literárních žánrů a způsoby společenské komunikace, přičemž sledoval zvláště impulsy, jimiž na vývoj novodobých slovesných žánrů zapůsobil vývoj žurnalistiky.¹⁴ Odtud též vyplýval zájem, který tato linie

literárněvědného myšlení věnovala vyprávěčským postojům, vztahům mezi vyprávěčem a čtenářem, intonaci atp.¹⁵ Její následovník Wolfgang Kayser spatřoval kupříkladu rozhodující moment pro konstituci moderního románu v proměně vyprávěčské pozice: "Ježto vyprávěč už nestojí na vyvýšeném podiu rapsódů, ale hovoří jako vyprávěč individuální..., ježto se posluchačstvo stalo individualizovaným a soukromým čtenářstvem, stal se i celý svět, o němž se vypráví, soukromějším."¹⁶ - Vcelku je toto pojetí dynamičtější nežli přístup sociologický /míněna je tu pochopitelně sociologie dvacátých let/, neboť chápe duchovní produkci jako proces koordinování lidských stanovisek ve společenské praxi, tedy jako tvořivou aktivitu.

Podobně i struktura díla věnují sociologové značnou pozornost: G. N. Pospělov dovádí kupříkladu svůj rozbor Turgeněvova románu Šlechtické hnízdo až do té polohy, že sleduje významový dopad interpunkce v jeho celkovém smyslu, význam faktu, že Turgeněv staví často čárku tam, kde by podle úzu mohla být tečka. Tvar díla však chápou výlučně jako pouhé "dokreslení", "zvýraznění" sociálně daného obsahu, zatímco formalisté v něm vidí především nástroj k obohacení běžných významů, nový významotvorný princip /J. Tyňanov¹⁷/, "ozvláštnění" stereotypních manipulací se slovem /V. Šklövkij/, "překřížení" normální kompozice /J. Tyňanov/ atp. I zde byla vyjádřena větší aktivita umělce, tentokrát ve vztahu k materiálu komunikace: slova ve verši mají bohatší významy, než kdybychom je četli /aspoň zkusmo/ bez veršového kontextu, zejména bez rytmu. Umělecká struktura dynamizuje tedy významy

podřízených složek. Nicméně má takováto aktivita jen omezený, ba negativní ráz. Umění tu pouze relativizuje nebo suspenduje významy praktických a běžných promluv, mění je ve hru a zdání, ale nevytváří významy nové a nenabízí ani možnosti nových činů. Osvobozuje od živ^{ot}ních stereotypů a tíživé závislosti na podmínkách, ale neznamená jejich překonání.

Oba proudy v literární vědě dvacátých let byly dalším vývojem z literárního života vytlačeny. Generace literárních badatelů, která formulovala svá stanoviska převážně na počátku třicátých let /V. R. Grib, M. A. Lifšic, N. J. Berkovskij; ze starších badatelů se s nimi solidarizoval G. Lukács, který tehdy působil v Sovětském svazu/, polemizovala proti sociologům i formalistům, přičemž zdůrazňovala, že člověk není jen objektem poměrů, ale i kvasným elementem reálné a podstatné změny. /Jejich stanoviskům byly u nás blízké práce K. Konrada./ 18

Nakonec ve filozofii samé probíhal od r. 1924-1925 boj mezi "mechanickými materialisty" a "dialektiky". Mechaničtí materialisté /I. I. Stěpanov, L. I. Axelrodová, V. N. Sarabjanov, A. K. Timirjazez aj./ se sdružovali kolem Timirjazezova výzkumného ústavu a vydávali periodický sborník Dialektika v přírodě. Za ideální model vědy však pokládali mechanickou přírodovědu, která od renesance do hloubi 19. století sloužila za vzor všem ostatním oborům poznání. Převzali od ní základní postup - analýzu předmětu poznání na elementární součásti spolu s přesvědčením, že každý předmět je z těchto součástí poznatelný. Společenské procesy se jím proto redukovaly na individuální psychické reakce /srov. zmíněnou již

Bechtěrevovu Kolektivní reflexologii/, psychologie byla pro-
 jevem procesů biologických atd. Jejich ústředním pojmem byla
 kategorie nutnosti, podle níž se vše odehrává. Přestože v ná-
 zvu jejich tiskového orgánu stejně jako v titulech některých
 prací figurovalo slovo dialektika /srov. dvě knihy L. I. Axel-
 rodové Na obranu dialektického materialismu, 1928, a Hegelova
idealistická dialektika a Marxova materialistická dialektika,
 1934, nebo knihu I. I. Stěpanova Dialektický materialismus
 a Děborinská škola, 1928/, byla právě dialektika hlavním
 cílem jejich útoků: nazývali ji scholastikou. L. I. Axelrodová
 odmítala i teorii odrazu, již označovala za "naivní realis-
 mus", a přikláněla se k Plechanovovu názoru, že lidský duchovní
 život je pouze hieroglyfickým či symbolickým značením reality.
 /Totéž stanovisko, jak vyplývá z výše uvedené charakteristiky,
 sdíleli i literárněvědní sociologové./

Vůdce "dialektiků" byl A. M. Děborin, v letech 1926-
 1930 hlavní redaktor teoretického časopisu Pod znamenem mark-
 sizma a vedoucí činitel sdružení sovětských filozofů, Společ-
 nosti bojovných materialistů-dialektiků. Proti mechanickým
 materialistům hájil především samostatnost filozofie a význam
 dialektických kategorií pro formulaci přírodovědných poznatků
 /mechaničtí materialisté hájili naopak aposteriornost světového
 názoru, jež je třeba ze studia dílčích faktů empirickým po-
 stupem vyvozovat/. Boj dialektiků významně podpořilo vydání
 Leninových Filozofických sešitů, ze kterých je zřejmé, jak
 hluboce se Lenin věnoval studiu Hegelovy Vědy o logice a jaký
 význam přikládal dialektice: proto na konferenci ústavů pro
 studium marxismu-leninismu v r. 1929 byly názory mechanic-

kých materialistů odsouzeny. Nutno ovšem dodat, že se již koncem téhož roku objevily první kritiky Děborinovy školy a v r. 1930 byli dialektici podrobeni zásadní kritice, mimo jiné pro příliš formální ráz jejich myšlenkových kategorií a pro nedocenění Leninova filozofického významu.¹⁹

Z uvedeného nástinu je patrné, že rozpory v nejrůznějších vědních oborech měly společné rysy. Všude probíhal boj mezi tradičním modelem vědy, v němž převládala mechanická zákonitost a kauzální výklad jevů z předchozích podmínek,²⁰ a mezi modelem dynamičtější. Nový styl vědeckého myšlení proklamoval, že celek je více nežli části; že části se nerodí z jiných částí, ale především z celkového pohybu světa, z celkové koncepce, struktury, a proto se mohou vynořit nové a nebývalé vlastnosti; že člověk není pasívním produktem prostředí; že jeho myšlení není mechanickým otiskem reality, ale jejím globálním rozvrhem, a proto také nevyjadřuje pouze jeho dílčí pohled na věci, dílčí zájem, "mínění" /doxa/, motivované sociálním postavením a zkušeností, ale momenty objektivní a obecně platné /episteme/. Mnohá z navržených řešení byla naivní a sporná, ale zásadní směr uvažování byl správný: jedna z jeho linií pokračovala v intencích transcendentálního idealismu, druhá v tzv. filozofii života či filozofii existence. Dodnes se pohybují v hranicích, které jim byly takto vytýčeny.

- 13/ V. N. Vološinov /M. M. Bachtin/, Marksizm i filosofija jazyka, Leningrad 1929, str. 28-29, 27.
- 14/ Srov. kn. Teória literatúry, Bratislava 1971, str. 149 an.
- 15/ Srov. B. M. Ejchenbaum, Melodika ruského liričeského sticha, v kn. B. M. Ejchenbaum, O poezii, Leningrad 1969, str. 327 an.
- 16/ W. Kayser, Das sprachliche Kunstwerk, Bern-München 1976, str. 359.
- 17/ Srov. J. Tynjanov, Problema stichotvornogo jazyka, Moskva 1965. Též doslov ke kn. V. M. Žirmunskij, Poetika a poezie, Praha 1980, str. 541 an.
- 18/ Bojům s vulgárními sociology byl věnován sborník Protiv mechanističeského literaturovedenijsa, 1930.
- 19/ Diskusi o Děborinově škole shrnuje sborník Raznoglasija na filosofskom fronte, Moskva-Leningrad 1931.